

Deze bundel *Onbeheersbaar Erfgoed* geeft de schriftelijke weerslag van de op 2 november 2012 tijdens het gelijknamige Ottema Kingma Symposium te Leeuwarden uitgesproken voordrachten, alsmede van de Rembrandtzing die op 20 november 2012 werd gegeven voor de Vereniging Rembrandt in de Lutherse Kerk te Amsterdam.

Het symposium (On)beheersbaar Erfgoed: zonder kennis geen keuze werd georganiseerd door de Ottema-Kingma Stichting te Leeuwarden en de Radboud Universiteit Nijmegen in het kader van de Nanne Ottema Leerstoel voor Toegepaste Kunsten en Kunstnijverheid. Deze bijzondere leeropdracht aan de Radboud Universiteit Nijmegen werd ingesteld op initiatief van de Ottema-Kingma Stichting naar aanleiding van haar 50-jarig jubileum in 2005.

Afdeling Kunstgeschiedenis,
Radboud Universiteit Nijmegen
Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen

© de auteurs 2013
Stichting Nijmeegse Kunsthistorische Studies

Lithografie en productie: Colour & Books, Apeldoorn
Ontwerp omslag en lay-out: Peter Jonker, Utrecht

Druk: Epos press, Zwolle
ISBN 9789491226052

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave worden vervoerdvondigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, without the prior permission in writing of the publisher.

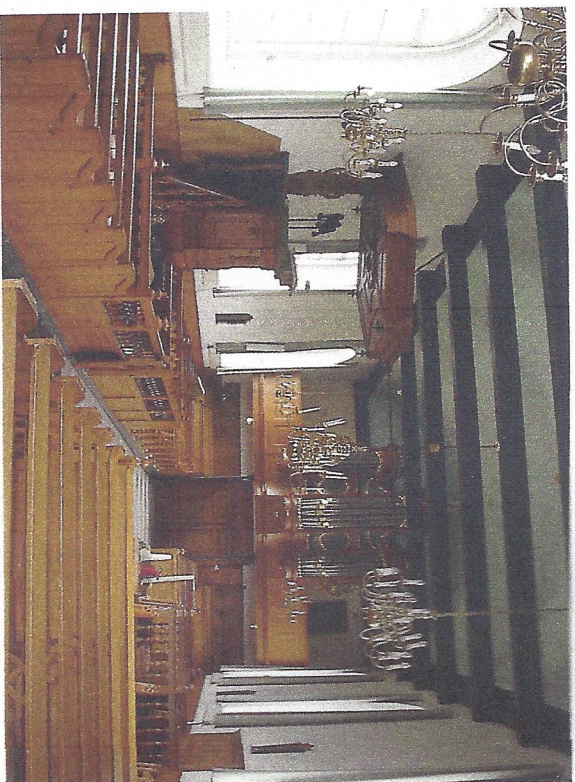
UN BEHEERS- BAAR ERFGOED: ZONDER KENNIS GEEN KEUZE

Radboud Universiteit Nijmegen

OKS
Ottoma Kingma Stichting

- 8 Kerkerliefde uit 1782, situatie van voor 2007, Garyp, Hervormde Kerk (3 p. 20)
- 9 Onbekende maker, Bankwerk, zestiende eeuw, eikenhout, Schildaard, Hervormde Kerk (3 p. 21)
- 10 Onbekende maker, Bankwerk, zestiende eeuw, eikenhout, Schildaard, Hervormde Kerk (3 p. 21)

ONBEHEERSBAAR EN ONBEHEERBAAR ERFGOED. OVER DE ZUCHT TOT VERZAMELEN EN DE NOOD- ZAAK TOT ONTZAMELEN

VEEL VERLEDEN TE VEEL VOOR HET HEDEN

De toekomst van Nederland mag onzeker zijn, we hebben zeker veel verleden. Uit dat verleden is heel veel bewaard gebleven. Naar verhouding weinig uit de duizend en zelfs duizenden jaren voor het jaar 1000, maar nadien iedere eeuw exponentieel meer. Er zijn duizenden en monumenten in de vorm van woonhuizen, kerken, molens, kastelen, forten, boerderijen, raadhuisen, ruïnes en zelfs fabrieken. De archieven zijn aanzienlijk langer dan de langste afstand die je in Nederland redelijkerwijs kunt afleggen, ongeveer 400 kilometer. Veel meer nog dan de bibliotheken groeien de archieven per jaar met vele kilometers aan. De depots van de meer dan 800 grote en kleine musea die Nederland relt, herbergen bij elkaar miljoenen voorwerpen van historische, culturele, antropologische, natuurwetenschappelijke of technische waarde. Het grootste deel daarvan zal het depot nooit meer verlaten en weliswaar veilig bewaard toch ook n ooit meer opgepakt, bekeken of getoond worden.

Uit de opsomming blijkt al dat veel van het erfgoed, inmiddels zelfs wel de meerderheid ervan, publiek bezit is en beheerd wordt door, namens of onder toezicht van de overheid. Het is nooit de bedoeling geweest te verzamelen om er weer afstand van te doen door verkoop of schenking. Wat eenmaal collectief bezit is geworden, mag – in ieder geval mocht – erop rekenen niet meer vervreemd te worden. Met weinig uitzonderingen is dat in Nederland ook steeds het geval geweest.

In enkele gevallen heeft Nederland weer wel geprofteed van de ontzaming elders, zodat er in de jaren dertig dankzij de Russische behoefte aan westerse valuta meesterwerken uit de Hermitage in Nederlandse musea terecht konden komen.

De discussie over ontzamelen die nu in Nederland ontbrand is, heeft niet veel te maken met de behoefte van het Rijk aan extra middelen, maar helemaal vrij van zulke aardse overwegingen is de discussie toch ook niet. Het Museum Gouda verkocht zijn fraite – en eetzame – Marlene Dumas uit financiële nood, die weer het gevolg was van gebrek aan middelen bij de gemeente. Het Wereldmuseum in Rotterdam wacht voor zijn Afrika-collectie zoveel geld te kunnen krijgen – inmiddels denkt men aan honderd miljoen –, dat van de opbrengst alleen al de rente voldoende is om het museum in een nieuwe vorm en met een nieuwe collectie een doorstart te kunnen geven zonder verdere afhankelijkheid van gemeentelijke subsidie. Zover is het nog niet, maar het moment komt wel steeds dichterbij. Op kleine schaal nemen musea al regelmatig afscheid van doubletten of van objecten die niet in het collectieprofiel passen. Commotie ontstaat er pas als het om een belangrijk – en dus waardevol – stuk gaat of, zoals in Rotterdam, zelfs een hele collectie.

WANNEER EN WAAROM ONTZAMELEN?

Zodra het ontzamelen meer dan incidenteel of marginaal gebeurt, komt de vraag op naar de criteria die dienen te worden aangelegd. Wat moet bewaard blijven en wat mag wel weg? Met welk doel wordt er afscheid genomen van een deel van de collectie? Wie mogen tot de kring van nieuwe bezitters gerekend worden? Alleen andere musea of ook handelaars en particulieren en hun tussenpersonen? Een tweede vragencomplex heeft betrekking op het beheer en de opslag van collecties. Dat kost geld en zeker voor musea met grote collecties geldt, dat zij een belangrijk en groeiend deel van hun budget moeten inzetten voor opslag, beheer en beveiliging van vaak zelfs het merendeel van de collectie. Dat is personeel en financieel een zware last, die de vraag oproept of alles wel altijd onder dezelfde condities bewaard moet worden. Niet alles is even kwetsbaar, waardevol of onvervangbaar, maar slordig bewaren van wat niet zo kostbaar is lijkt toch ook geen reële optie.

Impliciet wordt er vaak van uitgegaan dat het beheer en behoud van het verfoegd een publieke zaak is, een bijzondere verantwoordelijkheid dus van de overheid. Toch is het vaak aan particulieren te danken

geweest dat er nog iets is waar de overheid zich over kan ontfemen.

De vraag is ook of en onder welke voorwaarden publiek bezit veilig kan worden toevertrouwd aan particulieren. Zij zijn er vaak erg zuinig op en hechten aan wat ze verza meld hebben. Er zijn ook verzamelaars die om die reden hun collectie juist graag weer naar de markt brengen om andere verzamelaars – en dus liefhebbers – de kans te bieden tot koestering van wat hen zelf zo dierbaar was. De verzamelde objecten blijven zo vaak ook dichterbij hun oorspronkelijke bestemming, bijvoorbeeld als onderdeel van een interieur of als gebruiksvoorwerp.

Tenslotte is het dan nog de vraag wie gerechtigd is het antwoord op al deze vragen over behoud, bezit, beheer, benutting en betaling te geven. Is de eigenaar degene met de definitieve beslissingsmacht of is er toch eerder sprake van een publieke verantwoordelijkheid, ook als het beheerders betreft van al publieke verzamelingen? Wat inderdaad, wat is de rol van de bewaarders van het collectieve erfgoed, van de deskundigen, van de eventuele schenkers of hun nabestaanden?

WAT WE MISSEN EN WAT WE KUNNEN MISSEN

Al deze vragen kunnen spelen voor zowel het onroerend als het roerend erfgoed, maar ze worden het sterkst gevoeld als het gaat om de ontzaming van bijzondere en waardevolle stukken of van grote delen van een collectie. Het eerste speelt vooral in de klassieke musea voor schone kunsten, het tweede in musea met grote depots, zoals die typisch worden aangetroffen in volkenkundige, archeologische en natuurkundige musea. Door de werking van het Verdrag van Malta worden vooral archeologische musea geconfronteerd met een soms snelle en grote aanvoer van nieuw materiaal, afkomstig uit opgravingen op bouwrijp te maken terreinen. In het verleden gold het teveel aan spullen eerder voor de volkenkundige musea. Het Rijksmuseum voor Volkenkunde in Leiden heeft op grote afstand van het museum drie loodsen vol ethnografisch materiaal. Een paar straten verder worstelt het Rijksmuseum voor Oudheden met grote hoeveelheden potschererven uit opgravingen op bouwterreinen. In Utrecht ziet Museum Catharijneconvent zich steeds weer gesteld voor de vraag wat het zou willen of moeten bewaren uit de gemiddeld twee kerken die er iedere week definitief sluiten. Hoeveel kelken, kazuiëls, kandelaars en kerkbanken kan een museum aan? En als het museum er geen belangstelling voor heeft, wat moet er dan mee gebeuren?

De Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland (SKKN) heeft een groot deel van het roerende kerkelijke erfgoed goed in kaart gebracht: 150.000 voorwerpen, waarvan ongeveer 30.000 tot de 'kerncollectie' gerekend worden. Veel van wat in Nederland niet meer gebruikt kan worden, gaat naar parochies en gemeenten in het buitenland. In het algemeen zien kerkgenootschappen niet graag dat voorwerpen van de eredienst profaan gebruikt gaan worden in bijvoorbeeld een café of een bar.

Naar verhouding is juist van het kerkelijke erfgoed zeer veel bewaard gebleven. Het is vaak gemaakt van kostbare materialen en wordt zorgvuldig gebruikt en onderhouden. Het is wel veel van hetzelfde, zeker als we denken aan het katholieke erfgoed uit de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw, de eeuw van het rijke roomse leven. Veel van hetzelfde geldt ook van wat ons bewaard is gebleven aan roerende zaken uit de levens en de huishoudens van de hogere burgerij en de aristocratie. Kostbaar zilver, porselein en glas is er in feite in overvloed. Het is zelfs waarschijnlijk dat het grootste deel van de staande horloges en de kabinetkasten uit de achttiende eeuw nog steeds bestaat en ook in huishoudens staat, al neemt de belangstelling ervoor bij jongere generaties snel af. Hollands eiken en Hollands koper heeft alle bekoring verloren, zo lijkt het wel. De staartklok wordt dan ook niet meer gestolen.

Van de gewone spulletjes van het dagelijks leven van ook de rijke mensen is weinig meer over. Van het leven van de gewone mensen, zeker van de arme mensen, is zelfs bijna niets bewaard gebleven. Dat geldt zelfs voor de voorwerpen van het dagelijks leven uit tijden die nog maar kort achter ons liggen. Ze zijn van weinig duurzaam materiaal gemaakt, worden gebruikt, raken versleten, gaan kapot en worden uiteindelijk weggegooid. Zelfs de reconstructie van een typisch interieur uit de jaren zestig of zeventig is al heel moeilijk geworden.

VERZAMELINGEN VERSCHILLEN, ONTZAMELINGEN OOK

In het debat over het verzamelen en ontzamen wordt nog weinig rekening gehouden met de verschillen in karakter en omvang van de verschillende typen collecties. Tekeningen-, prenten- en fotocollages kunnen in aantallen stukken groot van omvang zijn en toch relatief weinig plaats innemen. Het bewaren van oude films is daarentegen al gauw een probleem. De ronde blikken vreten ruimte, het materiaal is zeer aan verval onderhevig en bovendien ook nog zeer brandbaar.

Opslag, onderhoud, veiligheid en restauratie worden dan meteen grote posten. Een museum als het Mauritshuis heeft ongeveer 900 schilderijen, waar inclusief de Schilderijengalerij van Willem V ongeveer de helft tot tweederde van getoond wordt. Het depot is niet bijzonder groot en gezien de gemiddeld zeer hoge kwaliteit van ook wat niet of niet steeds getoond wordt, zal het Mauritshuis niet graag afscheid nemen van zijn stukken. De archeologische, volkenkundige en historische musea kunnen meestal maar een klein deel van hun bezit exposeren. In de archeologische wereld gaat het in Nederland vooral om veel scherven, terwijl de volkenkundige musea vaak een grote inzet moeten plegen om veren tooien, geweven en bedrukte doeken, voorstellingen op boombast en dergelijke voor de definitieve ondergang te behoeden. Historische en technische musea kampen vaak weer met de omvang van afzonderlijke stukken. Auto's, stoommachines, treinen, boten, vliegtuigen of weefgetuigen vragen extreem veel ruimte, zowel om ze te kunnen tonen als om ze op te kunnen bergen. Een groot deel van het bezit van al deze musea leent zich ook niet zo goed voor publieke tentoonstellingen. De collectie heeft dan vooral waarde als studiemateriaal of als 'fundus' voor bijzondere exposities.

Sommige musea hebben meer dan andere te kampen met een toevloed van steeds nieuw materiaal. Particuliere verzamelaars hebben ook nog wel eens de neiging om een collectie te schenken die veel meer omvat dan waar het zo goedgunstig bedachte museum belangstelling voor heeft. Als dan ook nog de voorwaarde gesteld wordt dat altijd alles getoond moet worden, haakt de huidige museumdirecteur begrijpelijk genoeg al snel af. De meeste schenkingen mogen niet vervreemd worden en als het wel mag en ook gebeurt, dan kan het eventuele toekomstige schenkers afschrikken. Waarom een schenking doen als er een kans is dat het geschonkene toch weer verkocht gaat worden? Veel museumdirecteuren durven overigens ook niet te ontzamen, uit angst verkeerde keuzes te maken en aan reputatie in te boeten. Foute keuzes zijn er in het verleden ook gemaakt, maar hoe erg is dat eigenlijk? Kunstwerken verdwijnen niet als het museum afscheid van ze neemt. Ze komen in de handel en uiteindelijk bij nieuwe eigenaars terecht, die ze in een ander tijdsgezicht misschien weer aan een dan wel dankbaar ander museum zullen schenken. De Vereniging Rembrandt heeft goede herinneringen aan de mevrouw die haar schilderijen en zilver aan de Vereniging naliet en tegelijkertijd de vrijheid gaf om haar dierbare stukken ook weer te verkopen. Een deel van haar collectie werd

door verschillende musea in dank aanvaard, de rest werd verkocht en de opbrengst toegevoegd aan de fondsen van de Vereniging Rembrandt. Sommige verzamelaars hechten er ook aan dat hun met zorg bijeen-gebrachte en lang gekoesterde bezittingen weer de kans krijgen door andere verzamelaars verworven te worden. Dat is een paar jaar geleden met de prachtige Unicorno tekeningencollectie van Saam en Lily Nystad gebeurd en zal ook de toekomst zijn van de collectie moderne kunst van Piet en Ida Sanders. Een goede catalogus kan een bijvend beeld van de collectie bieden. Jammer alleen dat veilinghuizen geen openheid over de koper van een werk geven. Eigenlijk zou de kopers gevraagd moeten worden of ze er bezwaar tegen hebben dat ze voor bijvoorbeeld een tentoonstelling of een onderzoek benaderd zouden kunnen worden.

TELT ALLEEN WAT 'ECHT' IS?

Een fundamentele vraag bij zowel het verzamelen als het ontzamenen is wat de betekenis van het object als object is? Moet het als origineel publiek bezit worden? Waarom is een foto en een goede beschrijving niet voldoende? Het lijkt vloeken in de kerk, maar juist in een tijd waarin reproducties in kleur en driedimensionale opnamen mogelijk zijn op een nog maar een kwart eeuw geleden ongekende en ook ongekend goedkope manier zou selectiever gekeken mogen worden naar wat wel en niet bewaard of wel en niet publiek eigendom zou moeten blijven. Anders dan de Chinezen en Japanners hechten wij een hoge waarde aan authenticiteit, originaliteit en echtheid. Misschien zijn we daar ook wel in aan het overdtijven. Waarom vinden we dat eigenlijk zo belangrijk? Geldt het ook voor 'alles'? Heel voorzichtig is er wel het begin van verandering te zien, zoals bijvoorbeeld in de belangstelling voor een tentoonstelling van perfecte kopieën van 'alles' wat Rembrandt gemaakt heeft. Dat is dan ook meteen de meest extreme variant, maar waarom maken we bij gravures en foto's zo'n groot en zelfs eerder groter wordend verschil tussen het oorspronkelijke stuk en de kopie. Te zien is het verschil niet.

Er hoeft niet meteen wat weggedaan te worden om toch als museum een aantal vragen aan het eigen collectieprofiel te stellen. Om te beginnen om toch eens goed te kijken wat er nu al tien, twintig, dertig of meer jaar ongebruikt en ongetoond in depot ligt. Zou dat ergens anders beter af kunnen zijn? Hoe erg is het als het uit de collectie gehaald wordt? Is de investering in ruimte en onderhoud nog in een redelijke verhouding tot de waarde? Wat missen we als het ons depot verlaat

en misschien bij een particulier terecht komt of zelfs helemaal verdwijnt? Erfgoed zien als afval is moeilijk en doet pijn, toch is het goed de poging te wagen naar echte 'depotdochters' ook vanuit dit gezichtspunt te kijken. In het dagelijks leven gebeurt dat al. Nederland zit vol met boekenkasten, cd-collecties, fotoalbums, postzegelverzamelingen en wat al niet meer, die na het overlijden van de eigenaar volstrekt waardevol blijken te zijn. Niemand wil ze nog hebben of heeft er nog wat voor over. Meubels gaan naar de kringloopwinkel en alleen heel goede kleren hebben nog een kans op hergebruik.

Het interessante en paradoxaal is wel dat de werkelijkheid van alle dag hier voor het museum weer een uitdaging wordt. Onze interesse in het leven van 'gewone' mensen neemt allen maar toe, terwijl het tegelijkertijd steeds moeilijker wordt een tijdsbeeld ook materieel vast te houden. Films en foto's genoeg, dat wel.

HOE NU VERDER?

Veel musea hebben tegenwoordig een verzamelplan en een collectieprofiel. Dat is al een belangrijke stap in de richting van een specifiek en selectief aankoopbeleid. De tegenvoeter van een verzamelplan is natuurlijk een ontzamelvisie en uiteindelijk – dat zal per museum zeer verschillen – een ontzamelplan. Het zou goed zijn als dat niet alleen een zaak van museum en eventueel overheid blijft, maar in een forum van deskundigen en betrokkenen besproken wordt in het licht van wat ook andere musea op dit gebied doen of van plan zijn. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kan hier goede diensten bewijzen, bijvoorbeeld door het instellen van een raad van advies, die als het om ontzamenen gaat vooral moet letten op de argumenten voor en tegen. Dat kan in de raad zelf ook mooi in de vorm van een rechtbanksituatie waarin de voors en tegens ook systematisch door twee tegenover elkaar staande partijen worden gepresenteerd.

Verzamelen als 'probleem' zou ook in de opleidingen – aan de Reinwardt Academie en op de universiteit – aan de orde moeten komen. Het gaat vooral om het vermogen van het bewustzijn over het verzamelen, over de coördinaten van verstandig verzamelen. Laten we maar nooit vergeten dat ontzamenen niet, maar verzamelen wel tot een psychiatrische diagnose kan leiden als het obsessieve en dwangmatige vormen aanneemt. In overdrachtelijke zin kan dat ook voor een museum en zelfs voor een samenleving gelden: vast willen houden wat losgelaten kan worden.